

**N.D. ARUTYUNOVANING “THEORY OF METAPHORS” ASARI
ASOSIDA ADABIYOTLAR TAHLILI**

Eshpulatova O‘g‘iloy G‘ofir qizi

Toshkent davlat transport universiteti doktoranti

Abstract: *Ushbu maqolada N.D. Arutyunovanning “Theory of metaphors” asari asosida adabiyotlarning ilmiy tahlili olib boriladi hamda metafora bo‘yicha turli olimlarning ilmiy va nazariy fikrlaridan iqtiboslari keltirilib, argumentlari muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, diskurs, ideologiya, ratsionalizm, pozitivizm va pragmatizm*

Metafora sohasida izlanish olib borayotgan har qanday tadqiqotchi N.D. Arutyunovanning “Theory of metaphors” asariga yuzlanmasdan bu sohaga oid kerakli va muhim asarlarni to‘g‘ri tanlay olishi dargumon. Ushbu to‘plam metafora fenomenini chuqur va ko‘p qirrali tadqiq qilgan muhim ilmiy ishlardan biridir. Ushbu to‘plamda tilshunoslik tarixidan boshlab zamonaviy kognitiv tilshunoslikka qadar metafora haqidagi turli nazariyalar va yondashuvlar to‘planib, tahlil qilingan. Asar, shuningdek, metaforaning keng miqyosli ijtimoiy va madaniy ahamiyatini yoritib beradi. To‘plamning kirish qismida N.D. Arutyunova metaforaning tilning universal xususiyati ekanligini ta’kidlaydi. U, “*Metafora - bu nafaqat adabiy nutq, balki kundalik hayotdagi muloqotning ham ajralmas qismi.*”¹ deb ta’kidlab, tilning metaforik xarakterini anglashning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Badiiy, kundalik va ilmiy nutqning ko‘plab janrlarida metaforaning uchrashi mualliflarni metaforaning estetik qiymatiga qaraganda uning ifoda etadigan mahsuldor ma’nolariga ko‘proq e’tibor berishga majbur qiladi. Metafora haqida bir

¹ Arutyunova, N. D. & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). “Teoriya metafory: Sbornik” (1st ed.). Progress.
www.pedagoglar.org

qator tadqiqotlar muallifi R. Xofman - - shunday deb yozgan edi: *“Metafora juda amaliydir. ... U istalgan sohada, psixoterapiya suhbatlarida va aviakompaniyalar uchuvchilari o‘rtasida bo‘ladigan suhbatlarda, marosim raqslarida va dasturlash tilida, badiiy tarbiya va kvant mexanikasida tasvirlash va tushuntirish vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin. Metafora bizga qayerda uchrasa ham har doim insonlarning xatti-harakatlari , bilimlar va tilni tushunishni boyitadi”*.² Metaforaning hamma narsaga qodirligi, hamma joyda borligi va hamma narsaga nisbatan qo‘llash mumkinligi haqidagi fikr paydo bo‘ladi, bu esa yuqorida qayd etilgan ijobiy ta’sir bilan bir qatorda yomon oqibatlariga ham egadir.

Metaforaning hamma joyda borligi haqidagi tasavvur uning turli xil diskurslarda qo‘llanishida cheklovlar muammosini ikkinchi darajaga tushirdi. Bu esa metafora kontsepsiyasining o‘z chegaralarini loyqalashtirdi: badiiy matnda va tasviriy san’atlarda - rasmda, kinoda, teatrdan mavjud bo‘lgan istalgan bilvosita va obrazli ma’no ifodalash usuli metafora deb atala boshladi. Nomlovchilik usuli sifatida ishlatiladigan metafora bilan turli xil obyekt sinflarini ikki tomonlama ifodalaydigan haqiqiy metafora o‘rtasidagi farqqa kamroq e’tibor qaratila boshladi. Ko‘plab tadqiqotlarda texnika sifatida metafora va ideologiya sifatida metafora birgalikda tahlil qilinadi.

O‘xshashlikning intuitiv hissi inson xulq-atvorini belgilaydigan amaliy fikrlashda juda muhim rol o‘ynaydi va bu kundalik nutqda aks etmasligi mumkin emas. Bu “kundalik hayotda” metaforaning qochib bo‘lmaydigan va tugamas manbai hisoblanadi.³ Hayot amaliyotida tasviriy fikrlash juda muhimdir. Inson nafaqat individual ob'ektlarni aniqlashga (xususan, odamlarni tanib olishga), balki turli hissiy organlar tomonidan idrok etilgan sohalar o‘rtasida o‘xshashlikni o‘rnatishga (masalan, sinesteziya hodisasi: qattiq metall va qattiq tovush, iliq havo va iliq ohang) qodir, balki konkret va abstrakt ob'ektlar, modda va ruh o‘rtasidagi umumiylikni ham anglaydi (masalan: suv oqadi, hayot oqadi, vaqt oqadi, fikrlar

² Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. — In: The ubiquity of metaphor. Amsterdam, 1985, p. 327

³ Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). “Teoriya metafory: Sbornik” (1st ed.). Progress.

oqadi va hokazo). Ushbu so'nggi holatlarda inson o'xshashlikni kashf qilmay, balki uni yaratadi deyiladi.

Sensor mexanizmlarning xususiyatlari va ularning ruhiy holat bilan o'zaro ta'siri insonga taqqoslanmaydigan narsalarni taqqoslash va taqqoslanmaydigan narsalarni o'lchash imkonini beradi. Bu qurilma doimiy ravishda ishlaydi va istalgan turdagi diskursda metaforani hosil qiladi. Kundalik nutqqa kirganda, metafora tezda o'chib ketadi va tilning lug'aviy tarkibiga teng huquqlar bilan kiradi. Ammo paydo bo'layotgan jonli metaforalarning qo'llanilishi diskursning funktsional-uslubiy va kommunikativ xususiyatlari tomonidan belgilanadigan cheklovlarga duch keladi, bu haqda yuqorida aytib o'tilgan edi. Ammo ulargina metaforani to'xtatmaydi. Umuman olganda, metafora amaliy nutqda gapning asosiy komponentlari – sub'ekt va predikatning bajarishi mumkin bo'lgan funktsiyalari bilan yaxshi mos kelmaydi.

Kundalik nutqda metafora ushbu funktsiyalardan hech birida o'ziga joy topa olmaydi. Uning mohiyati gapning asosiy komponentlarining vazifasiga mos kelmaydi. Sub'ekt tomonidan bajariladigan aniqlash funktsiyasi (kengroq - gapning konkret-referent a'zolari) uchun metafora juda ixtiyoriydir, u nutq mavzusini aniq ko'rsatishga qodir emas. Bu maqsadga to'g'ri ismlar va tilning deyktik vositalari xizmat qiladi. Yangi ma'lumot kiritish uchun mo'ljallangan predikat uchun metafora juda loyqa, semantik jihatdan tarqalgan. Metaforaning aniq ko'rinishi uni tilning aniq ko'rsatma vositasiga aylantirmasligi mumkin.

Ertami-kechmi amaliy nutq metaforani o'ldiradi. Uning tasviriyligi gapning asosiy komponentlarining funktsiyalari bilan yaxshi mos kelmaydi. Uning noaniqligi asosiy nutq harakatlarining kommunikativ maqsadlari - informatsion talab va ma'lumotni yetkazish, buyruq berish va majburiyatlarni olish bilan mos kelmaydi. Metafora amaliy nutqqa kerak emas, lekin u ayni paytda unga kerak. U ideologiya sifatida kerak emas, lekin u texnika sifatida kerak. Har qanday yangilanish, har qanday rivojlanish ijodiy harakatdan boshlanadi. Bu hayot va tilga nisbatan ham to'g'ri. Metaforik ijodiylik harakati ko'plab semantik jarayonlarning - sinonimik vositalarning rivojlanishi, yangi ma'nolar va ularning nuancesining paydo bo'lishi, polisemiyaning yaratilishi, terminologiya tizimlarining rivojlanishi

va hissiy-ekspressiv leksikaning rivojlanishining asosida yotadi. Metaforasiz “*ko‘rinmaydigan dunyo*” leksikasi (insonning ichki hayoti), ikkilamchi predikatlar zonasida, ya’ni abstrakt tushunchalarni tavsiflovchi predikatlar mavjud bo‘lmas edi. Usiz keng birikishli predikatlar (masalan, harakat fe’llari qo‘llanilishini qarang), nozik semantikaga ega predikatlar paydo bo‘lmas edi.⁴

Endi ilmiy diskursdagi metaforaning holatini ko‘rib chiqamiz. Ilmiy terminologiya va nazariy matnda metaforadan foydalanishga munosabat ko‘plab omillarga qarab o‘zgarib turdi - jamiyatning ilmiy va madaniy hayotining umumiy kontekstidan haqiqiy mualliflarning falsafiy qarashlariga, ilmiy metodologiyaning bahosiga, xususan, undagi intuitiv va analogik fikrlashning o‘rniga qarab, ilmiy sohaning xarakteriga, tilga, uning mohiyatiga va maqsadga qarashlarga va nihoyat, metaforaning o‘zining mohiyatiga bo‘lgan tushunchaga qarab. Tabiiyki, insonning ratsional va estetik faoliyatini, fan va san’atni keskin ajratib qo‘yishga urinish, qat’iy bilimni mif va din, gnoseologiyani esa e’tiqodga qarshi qo‘yish istagi har doim fanda tilni qo‘llashga qarshi chiqardi. Ayniqsa, ingliz ratsionalist faylasuflari metaforaga salbiy munosabatda bo‘lishdi. Masalan, T. Gobbs, nutqning birinchi navbatda fikrni ifodalash va bilimni uzatish uchun xizmat qilishini va bu funktsiyani bajarish uchun faqat to‘g‘ri ma’noda qo‘llaniladigan so‘zlar mos keladi, chunki faqat to‘g‘ri ma’no tasdiqlanishi mumkin deb hisoblab, metaforani, shuningdek, umuman o‘zlashtirilgan ma’nolarni tilning bu asosiy vazifasini bajarishga to‘sqinlik deb biladi.⁵ U shunday deb yozgan edi: *”Inson aqlining nuri - bu aniq ta’riflar yordamida har qanday noaniqlikdan tozalangan tushunarli so‘zlardir. Mulohaza - bu qadam, bilimlarning o‘sishi - bu yo‘l, insoniyat farovonligi esa maqsaddir. Metaforalar va noaniq so‘zlar esa, aksincha, ignes fatui (aldamchi olovlar)ga o‘xshaydi va ular yordamida mulohaza yuritish - bu son-sanoqsiz bema’niliklar orasida adashish demakdir, ularga olib keladigan natija esa kelishmovchilik va*

⁴ Ср. высказывание Ю. С. Степанова: «Метафора — фундаментальное свойство языка, не менее фундаментальное, чем, например, оппозиция элементов языка. Посредством метафоры говорящий... вычленяет... из тесного круга, прилегающего к его телу и совпадающего с моментом его речи, другие миры» (Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. М., 1985, с. 229).

⁵ Гоббс Т. Левиафан. М., 1936, с. 62.

g'azab yoki nafratdir.”⁶

J.Lokk o'zining tilning nuqsonlariga qarshi chiqishida so'zlarning tasviriy qo'llanilishini ham qoralagan, u *“faqat yolg'on g'oyalarni ilhomlantirish, ehtirolarni qo'zg'atish va shu tariqa aqlni aldash va shu tariqa aslida to'liq aldovdir. ... Va aldov san'atiga shikoyat qilish behudadir, agar odamlar aldanishdan zavq olishayotgan bo'lsa.”⁷* Lokk insonning metaforaga moyilligini tabiatga zid deb hisoblagan.

Keltirilgan baholovlar metaforaning so'zlarning to'g'ri va aniq ma'noda qo'llanilishi bilan bir qatorda mavjud bo'lgan ma'no ifodalash usullaridan biri, lekin ancha noqulay va samarador emasligi haqidagi g'oyadan kelib chiqadi. Ratsionalizm, pozitivizm va pragmatizm qarashlarini qo'llab-quvvatlovchi, mantiqiy tahlil falsafasining tarafdorlari, empiristlar va mantiqiy pozitivistlar ushbu tezisga kelishib qolishgan. Yuqorida qayd etilgan yo'nalishlar doirasida metafora ilmiy asarlarda yo'l qo'yilmaydigan narsa deb hisoblangan va *“metaforani sodir etish”* jinoyat sodir etishga tenglashtirilgan (masalan, to commit a metaphor to commit a crime ga o'xshash).⁸ Romantik qarashlardagi faylasuflar va olimlar, tilning kelib chiqishini insonning hissiy va she'riy impulslarida qidirgan holda, aksincha, metaforani taqdirning qochib bo'lmaydigan narsasi, nafaqat fikrni ifodalashning, balki fikrlashning o'zining yagona usuli deb hisoblashgan. Bu borada ayniqsa F. Nitsshening fikrlari qat'iy va izchil bo'lib, ularni batafsil ko'rib chiqamiz. Nitsshe shunday deb yozgan edi: *“O'z-o'zidan narsa” (bu to'liq, izsiz haqiqat bo'lar edi) til yaratuvchisi uchun mutlaqo erishilmaydigan ... va uning ko'zida qidirib topishga arzimaydi. U faqat narsalarning odamlarga nisbatan munosabatlarini belgilaydi va ularni ifodalash uchun eng jasur metaforalardan foydalanadi. Nervning qo'zg'alishi tasvirga aylanadi! Birinchi metafora. Tasvir tovushga aylanadi! Ikkinchi metafora. Va har safar butunlay boshqa va begona sohaga to'liq sakrash ... Biz daraxtlar, bo'yoqlar, qor va gullar haqida gapirganimizda narsalar*

⁶ Гоббс Т. Левиафан. М., 1936, с. 63.

⁷ Локк Дж. Соч. в 3-х тт., т. 1. М., 1985, с. 567

⁸ Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafory: Sbornik" (1st ed.). Progress.

haqida bir narsa bilganimizni o'ylaymiz; aslida bizda narsalarning dastlabki mohiyatiga mutlaqo mos kelmaydigan metaforalari bor".⁹

I.A. Richardsning "Metafora - bu so'zning ikkinchi darajali ma'noni ifodalashga qo'llanilishidir" degan fikri N.Aryutinova tomonidan bir necha sabablarga ko'ra tanqid qilinadi. Birinchidan, metafora ma'nosi "ikkinchi darajali" emas, balki "yangi" ma'no yaratadi. Richards metaforani asosiy ma'noni "qo'shimcha" ma'no bilan to'ldirish deb hisoblaydi. Aryutinova esa metafora yangi ma'no yaratish jarayonini o'z ichiga olganligi, u "ikkinchi darajali" emas, balki asosiy ma'noning o'zi bo'lishini ta'kidlaydi. Misol uchun, "Temir ot" metaforasi oddiygina otga "temir" degan xususiyatni qo'shish emas, balki yangi, o'ziga xos ma'no - maqsadni anglatadi.

Ikkinchidan, Richardsning ta'rifi metaforaning jarayon tomonini aks ettirmaydi. Richards metaforani so'zning "ikkinchi darajali" ma'no qabul qilishi deb ta'riflaydi. Bu ta'rif metaforaning asosiy jihatini, ya'ni so'z ma'nosining uzatilishi yoki o'zgarishi jarayonini aks ettirmaydi.

Shuningdek, Richards metaforani "g'ayrioddiy" til hodisasi deb hisoblaydi. Uning ta'rifiga ko'ra, metafora "oddiy" tilning qoidalaridan chetga chiqishdir. Aryutinova esa metafora tilning tabiiy qismi ekanligini, u hamma joyda mavjud ekanligini ta'kidlaydi. U tilning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, deydi.¹⁰

Xulosa qilib aytganda, N. Aryutinova I.A. Richardsning metafora haqidagi ta'rifini metaforaning haqiqiy mohiyatini aks ettirmaydigan, uni soddalashtirgan va cheklab qo'ygan ta'rif deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, metafora tilning muhim va murakkab hodisasi bo'lib, u yangi ma'no yaratish, tilni boyitish va fikrlashni kengaytirishga xizmat qiladi.

N. Aryutinova tomonidan R.Jakobsonning "Metafora - bu semantik maydonlarni o'zaro taqqoslash va o'xshashlikni toppish"¹¹ degan ta'rifi ham "keng"

⁹ Ницше Ф. Об истине и лжи во внеэтическом смысле (1873). — Ницше Ф. Полн. собр. соч., т. 1. М., 1912, с. 396

¹⁰ Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafory: Sbornik" (1st ed.). Progress.

¹¹ R.O. Jakobson. Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. Впервые опубликовано в книге: Halle M., Jakobson R. Fundamentals of Language. — "Janua Linguarum", Mouton Publishers', — www.pedagoglar.org

ma'noda metafora tushunchasiga mos kelmaydi, deb ta'kidlanadi.¹² Sababi, Jakobsonning ta'rifi faqat o'xshashlik asosidagi metaforalarni ko'rib chiqadi. Bu ta'rif metaforaning faqat birgina, o'xshashlik asosidagi turlarini aks ettiradi. Aryutinova esa metafora tushunchasiga o'xshashlikdan tashqari, kontrast, qarama-qarshilik, o'tkazma, proektsiya, sintez, metafora sifatida qo'llaniladigan xususiyatlarni o'z ichiga olishi mumkinligini ta'kidlaydi. Jakobsonning ta'rifi metaforaning jarayon tomonini e'tiborsiz qoldiradi. Uning ta'rifiga ko'ra, metafora faqat semantik maydonlarni taqqoslash va o'xshashlikni topish jarayonidan iborat. Aryutinova esa metafora bu jarayonning natijasi, ya'ni yangi ma'no yaratish ekanligini ta'kidlaydi. Jakobsonning ta'rifi metaforaning keng qamrovini aks ettirmaydi. Uning ta'rifi asosan ilmiy metafora va grammatik metaforaga yo'naltirilgan. Aryutinova esa metaforaning kundalik til, adabiy til, san'at, siyosat, ijtimoiy munosabatlar va boshqa sohalarda keng tarqalganligini ta'kidlaydi. Jakobsonning ta'rifi metaforaning kognitiv xususiyatlarini inobatga olmaydi. Uning ta'rifi faqat til sohasiga qaratilgan, metaforaning inson fikrlashida va idrokida muhim rol o'ynashini aks ettirmaydi.

Xulosa qilib aytganda, N. Aryutinova Jakobsonning metafora haqidagi ta'rifini cheklangan, soddalashtirilgan va metaforaning haqiqiy xilma-xil va ko'p qirrali xususiyatlarini aks ettirmaydigan ta'rif deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, metafora tushunchasini tushunish uchun tilning semantik, kognitiv va ijtimoiy tomonlarini inobatga olish kerak.

Shuningdek, u Lakoff va Jonsonning "*Metafora bizning dunyo haqidagi tushunchalarimizni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi*" degan g'oyasi qo'llab-quvvatlaydi. Ularning "*Abstrakt tushunchalarni tushunish uchun konkret tushunchalarga tayanamiz*" degan fikri, "*Yashash - bu safar*" yoki "*Bahs - bu urush*" kabi metaforalar misolida ko'rsatiladi.¹³

Qisqacha qilib aytganda, "Metafora Nazariyasi: To'plam" asari metafora

Gravenhage, 1956, p. 55 — 82. Перепечатано в собрании трудов Р.Якобсона: Jakobson R. Selected Writings, vol. 2. Word and Language. The Hague — Paris, Mouton Publishers, 1971, p. 239 — 259.

¹² Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafori: Sbornik" (1st ed.). Progress

¹³ Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafori: Sbornik" (1st ed.). Progress

fenomenini zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan chuqur va ko'p qirrali tarzda tahlil qiladi. To'plamda keltirilgan iqtiboslar va mualliflarning fikrlari metaforaning tilning universal xususiyati ekanligini, dunyo haqidagi tushunchalarimizni shakllantirishda, ilmiy bilimlarni yaratishda, madaniyatni aks ettirishda va estetik ta'sir o'tkazishda muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Ushbu asar ham talabalar, ham ilmiy tadqiqotchilar uchun metafora haqida bilimlarini boyitish va chuqurlashtirish uchun muhim manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafory: Sbornik" (1st ed.). Progres
2. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. — In: The ubiquity of metaphor. Amsterdam, 1985, p. 327
3. Ницше Ф. Об истине и лжи во внеэравственном смысле (1873). — Ницше Ф. Полн. собр. соч., т. 1. М., 1912, с. 396
4. R.O. Jakobson. Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. Впервые опубликовано в книге: Halle M., Jakobson R. Fundamentals of Language. — "Janua Linguarum", Mouton Publishers', — Gravenhage,
5. Ugiloy Eshpulatova "Metaphorical Elements in Dante's "Divine Comedy"" Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456-6470, Special Issue | Advancements of Emerging Trends in Multidisciplinary Analysis and Research, June 2024, pp.21-23, URL: <https://www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd67165.pdf>